

Eros en Psyche in fin de siècle Wenen

Lezing Jubileumbijeenkomst Frederik van Eeden Stichting.
Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 14/9/1997.

Harry Oosterhuis

Vanwege de titel van mijn lezing en het onderwerp ervan, nl. de wijze waarop sekse en seksualiteit onderwerpen werden van psychologische en psychiatrische theorievorming in fin de siècle Wenen, verwacht u misschien van mij dat ik uitgebreid inga op Freud. Dat zal ik dus niet doen. Dat Freud met zijn ideeën over de grote invloed van de seksualiteit rond de eeuwwisseling iets revolutionairs naar voren bracht tegen de Victoriaanse moraal in, is een mythe die mede door hemzelf en zijn aanhangers in de wereld is gebracht. Ik wil aandacht vragen voor twee wat minder bekende Weense figuren die beide een bestseller op hun naam hebben staan waarmee ze rond de eeuwwisseling grote invloed uitoefenden op het denken over sekse en seksualiteit, in eerste instantie veel meer dan Freud.

- De psychiater Richard von Krafft-Ebing, de auteur van *Psychopathia sexualis* (1886), een psychiatrisch standaardwerk over de seksuele perversies waarin deze liet zien hoe gevarieerd en bizar de menselijke seksualiteit was. Legde het fundament voor de medische seksuologie en toonaangevend exponent van wat ik de als de medicalisering en vervolgens psychologisering van seksualiteit zou willen aanduiden.

- De zeer omstreden filosoof Otto Weininger die in 1903 *Geschlecht und Charakter* publiceerde, een boek dat berucht is geworden vanwege zijn misogynie en antisemitisme. Op basis van zijn visie op mannelijkheid en vrouwelijkheid formuleerde Weininger een rigoureuze cultuurkritiek die veel zijn tijdgenoten aansprak en die ook de toon heeft gezet voor bepaalde politieke stromingen.

Voordat ik nader inga op het werk en de invloed van deze figuren wil ik eerst iets over de context zeggen, fin-de-siècle Wenen. Het Weense culturele en wetenschappelijke klimaat was niet alleen gunstig voor de doorbraak van het modernisme in de kunst, maar ook de voedingsbodem voor wat ik aanduid als de modernisering van seksualiteit. Weense kunstenaars, filosofen en wetenschappers legden rond de eeuwwisseling een bijzondere preoccupatie met seksualiteit aan de dag. Voor vertegenwoordigers van het modernisme, zoals de schrijvers Hugo von Hofmannsthal, Herman Bahr, Arthur Schnitzler en Stefan Zweig en schilders als Gustav Klimt, Oskar Kokoschka en Egon Schiele was seksualiteit een tot de verbeelding sprekend thema om zich af te zetten tegen het burgerlijke zekerheden en waarden, waarmee ze zelf waren opgegroeid. Tegenover de valse schijn van de burgerlijke cultuur met haar dubbele moraal, uiterlijk conformisme en lege conventies, pretendeerden zij de ware, maar niet zichtbare en verdrongen natuur van de mens bloot te leggen. Geïnspireerd door de filosofieën van Schopenhauer en Nietzsche en de toenmalige psychiatrie meenden ze de diepere waarheid omtrent de mens in het complexe drift- en gevoelsleven te vinden. De Weense modernisten

zochten de waarheid achter de direct zichtbare uiterlijke werkelijkheid in het innerlijk, in het gevoelsleven. Sommige kunstenaars en intellectuelen associeerden met name de vrouwelijke seksualiteit met het ware, volle leven dat zich niet door de grenzen van de rede en starre wetenschappelijke logica liet inperken. Door middel van deze thematisering van seksualiteit stelden ze de aan de verlichting ontleende zekerheden van de liberale burgerij ter discussie: het geloof in de redelijkheid van de mens, in de beheersing van de innerlijke en uiterlijke natuur, in wetenschappelijke en technische vooruitgang en een rationele en stabiele maatschappelijke orde.

Nu suggereert dit antiburgerlijke ethos wellicht dat deze modernistische kunstenaars en intellectuelen een bevrijding van seksualiteit voorstonden. Dat valt echter moeilijk vol te houden. Weliswaar is fin-de-siècle Wenen de bakermat van een nieuwe manier van kijken naar en beleven van seksualiteit, die tot op de dag van vandaag haar sporen heeft nagelaten, maar deze moet niet in termen van onderdrukking en bevrijding geïnterpreteerd worden. De wijze waarop seksualiteit in kunst, wetenschap en filosofie aan de orde kwam, werd gekenmerkt door ambivalentie, en is te begrijpen in de context van de naar binnen gekeerde, op het innerlijk gerichte Weense cultuur en alle daarmee samenhangende problemen. Karl Schorske heeft de Weense fin-de-siècle cultuur gekarakteriseerd als een *Gefühlskultur* waarin de moderne psychologische mens gestalte kreeg. De modernisering van de seksualiteit hield dan ook vooral een psychologisering in, waardoor zij voor de mens eerder een innerlijk probleem werd dan een verlossing bood van de verstikkende burgerlijke moraal.

Twee omstandigheden spelen een bijzondere rol in het ontstaan van deze psychologiserende cultuur. De eerste, die door Schorske uitgebreid is beschreven en die ik slechts kort aanstip is politiek van aard. De crisis van het liberalisme als gevolg van de opkomst van nieuwe politieke massabewegingen, waarin nationalisme, katholicisme en antisemitisme een centrale rol vervulden, leidde ertoe dat een groot deel van de verlichte burgerij, vooral de jongere generatie, zich van de politiek afkeerde en een toevluchtsoord zochten in de kunst en de subjectieve gevoelswereld.

De tweede omstandigheid, die heeft bijgedragen tot de psychologisering van seksualiteit, heeft te maken met het intellectuele klimaat dat een paradoxale combinatie laat zien tussen positivistische natuurwetenschap en neoromantische levensfilosofie. Het positivisme kwam bij uitstek tot uiting in de levenswetenschappen: de geneeskunde, de neurologie en de psychiatrie. Wenen was aan het eind van de negentiende eeuw een van de toonaangevende centra van de medische wetenschap. Doordat de levenswetenschappen lieten zien dat de mens bepaald werd door materiële factoren werd het verlichte geloof in een autonoom rationeel bewustzijn steeds meer ondermijnd. Tegelijkertijd genoten de filosofieën van Schopenhauer en Nietzsche alsmede de wereldbeschouwing van Wagner een grote populariteit onder Weense intellectuelen. Deze stromingen benadrukten het irrationele drift- en gevoelsleven, de lichamelijke impulsen en het onbewuste als bepalende drijfveren in de mens en boden als het ware een intellectuele onderbouwing van de *Gefühlskultur*. De nieuwe conceptualisering van seksualiteit vond plaats in een vruchtbare wisselwerking tussen een objectiverende levenswetenschap die gericht was op de materiële en biologische grondslagen van

het leven en anderzijds intellectuele stromingen die de aandacht richtten op het subjectieve gevoelsleven. De combinatie van deze twee oriëntaties - die een afkeer van godsdienst en metafysica delen - is bij uitstek te vinden in de psychiatrie en neurologie. De Weense fin de siècle cultuur is in dit verband behalve als *Gefühlskultur* ook wel gekarakteriseerd als *Nervenkultur*. Zowel in de kunst als in de psychiatrie ging de aandacht uit naar de zenuwen die de verbinding vormden tussen enerzijds de externe, objectieve, fysieke wereld en de subjectieve psychische werkelijkheid. Veel kunstenaars lieten zich door de toenmalige psychiatrie inspireren en het is dan ook niet toevallig dat seksualiteit in een belangrijk onderwerp voor de psychiatrie werd, al lang voordat Freud zijn psychoanalyse ontwikkelde en dat in deze context de psychologische mens duidelijk naar voren treed.

Een zeer invloedrijk psychiater in die tijd was Richard von Krafft-Ebing van 1889 tot 1902 hoogleraar aan de universiteit van Wenen en een van de grondleggers van de seksuologie. Zijn toonaangevende bestseller *Psychopathia sexualis* (1886) was een van de eerste systematische classificaties van de seksuele perversies. Hij behandelde alle denkbare seksuele afwijkingen (exhibitionisme, voyeurisme, bestialiteit, necrofilie, pedofilie en gerontofilie), maar uiteindelijk onderscheidde hij vier elementaire perversies: 1. *conträre Sexualempfindung* of inversie (vorm van sekseverwarring, het ging om individuen die vooral psychische kenmerken van de andere sekse vertonen, homoseksualiteit viel onder deze noemer, maar daarnaast ook wat wij nu transseksualiteit en travestie zouden noemen), 2. fetisjisme, 3. sadisme en 4. masochisme (hij was de eerste die deze begrippen een seksuele betekenis gaf.)

Krafft-Ebings belangstelling voor seksuele afwijkingen hing samen met zijn activiteiten op het gebied van de forensische psychiatrie: hij trad in Oostenrijk en Duitsland regelmatig op als getuige-deskundige in strafprocessen en verkondigde dat allerlei seksueel wangedrag niet zozeer misdadig als wel symptomen van ziekte waren. Zedendelinquenten waren in feite vaak ontoerekeningsvatbare patiënten en ze hoorden eerder in de spreekkamer van de arts of in de psychiatrische inrichting dan in de gevangenis thuis. De verschuiving van zondig en misdadig gedrag naar ziekelijke geaardheid was kenmerkend voor de medisch-psychiatrische bemoeienis met afwijkende seksualiteit aan het eind van de negentiende eeuw. Degeneratie, een erfelijk bepaalde aantasting van het zenuwstelsel, vormde volgens Krafft-Ebing de hoofdoorzaak. Het hectische levenstempo in de moderne geürbaniseerde maatschappij zou tot een te zware belasting van het zenuwstelsel leiden en aldus verworven zenuwaandoeningen konden aan het nageslacht worden doorgegeven.

Maar hiermee is niet alles gezegd over Krafft-Ebings werk. Ondanks het ziektedenken is de *Psychopathia sexualis* te lezen als een bevestiging van seksuele variatie. Krafft-Ebing presenteerde niet alleen een serie min of meer bizarre seksuele afwijkingen, maar hij liet ook zijn licht schijnen op de emotionele beleving van seksualiteit in het algemeen. Hoewel hij vasthield aan de biologie als onderliggende oorzaak, benaderde hij perversies niet zozeer aan de hand van fysiologische kenmerken, maar veeleer op basis van interpretatie van de uitingen van zijn patiënten. Opvallend is dat in zijn werk duidelijk een verschuiving optrad van een fysiologische naar een psychologische benadering. Hij situeerde seksualiteit niet in het lichaam, maar in de persoonlijkheid. In zijn casuïstiek ging het om de subjectieve

beleving, mentale voorstellingen, gevoelens, psychische associaties, fantasieën en dromen.

Daarbij werd het onderscheid dat Krafft-Ebing op basis van de voortplantingsnorm tussen normale en abnormale seksualiteit aanbracht, gerelativeerd en genuanceerd. Normale seksualiteit bleek tal van raakvlakken met perversies te vertonen. Zo definieerde hij sadisme en masochisme als fundamentele psychoseksuele perversies omdat deze verschijnselen nauw zouden samenhangen met het wezen van mannelijke respectievelijk vrouwelijke seksualiteit. De eerste kenmerkte zich immers door veroveringszucht en agressie en de laatste door onderwerping en passiviteit. Ook de scheiding tussen normale en fetisjistische seksualiteit was eerder diffuus dan absoluut. De individualisering van de liefde, het persoonsgebonden karakter van seksuele aantrekking en dus ook de monogamie berustten op de voorliefde voor bijzondere lichamelijke en psychische eigenschappen van de partner. Met zijn aandacht voor inversie relativeerde hij de scheiding tussen mannelijk en vrouwelijk: het voorkomen van inversie was een belangrijke aanwijzing dat de mens vanuit fylo- en ontogenetisch oogpunt in wezen biseksueel was.

Nog interessanter dan Krafft-Ebings medisch-biologische en psychologische beschouwingen is het feit dat zijn patiënten een belangrijke rol spelen in zijn werk en zelf aan het woord komen. Een belangrijk kenmerk van zijn klinische psychiatrie was zijn aandacht voor de subjectieve beleving van patiënten. Zijn werk bestaat voor een groot deel uit uitgebreide ziektegeschiedenissen en deze bevatten vaak brieven en levensbeschrijvingen die patiënten en informanten uit eigen beweging aan hem hadden gestuurd, vaak nadat ze diens *Psychopathia sexualis* hadden gelezen. Het meest opvallende is dat deze mensen Krafft-Ebings werk niet hadden gelezen als een veroordeling of stigmatisering van hun gedrag of gevoelens. Integendeel ze maakten duidelijk dat het had eerder voor opluchting gezorgd; ze ontleenden er hoop en moed aan. Voor velen was *Psychopathia sexualis* een eyeopener geweest en ze probeerden de psychiatrische theorieën zodanig te interpreteren dat ze hun seksuele gevoelens en gedrag konden rechtvaardigen. Opvallend is de gretigheid waarmee zij hun seksualiteit onderwerp maakten van uitgebreide bekentenissen en zelfreflecties en zij hun levensloop vanuit dat perspectief onder de loep namen. Deze mensen zochten de spreekkamer van de psychiater op om hun hart uit te storten en ze gebruikten het begrippenapparaat van de psychiatrie om tot zelfinzicht te komen en zelfbevestiging te krijgen. Uit Krafft-Ebings casuïstiek is duidelijk op te maken dat in fin de siècle Wenen een markt voor een soort 'psychotherapeutische' psychiatrie was ontstaan en dat in bepaalde burgerlijke en intellectuele kringen een sterke neiging bestond om in seksuele ervaringen de kern van het ware zelf te zoeken. Zowel de sterke neiging van zijn patiënten tot zelfreflectie en introspectie als zijn beschouwing van seksualiteit als een psychologisch verschijnsel laten zien dat het seksuele verlangen werd gekoppeld aan persoonlijke identiteit. Deze psychologisering is een belangrijke kenmerken van het moderne seksualiteitsbegrip, zoals dat later door Freud verder werd uitgewerkt.

Psychopathia sexualis gaf een krachtige aanzet tot seksuele bewustwording, zelfkennis en identiteitsvorming, maar deze waren verre van eenduidig. Enerzijds had de autobiografische bekentenis vaak een louterende werking en versterkten de gevalsbeschrijvingen het zelfbewustzijn: veel patiënten en informanten gaven blijk

van opluchting omdat ze in het boek herkenning vonden. Anderzijds bevestigde het werk dat ze niet normaal waren en dit pijnlijke besef leidde vaak tot eindeloze en scrupuleuze zelfbespiegelingen die de onoverbrugbare kloof tussen persoonlijk verlangen en maatschappelijke rol en tussen fantasie en werkelijkheid alleen maar versterkten. Hoewel sommigen blijk gaven van het inzicht dat het in wezen niet hun geaardheid was die hen ongelukkig maakte, maar veeleer de heersende christelijk-burgerlijke moraal, bood hun voortdurende zelfanalyse geen uitweg uit de onzekerheid en verscheurdheid waaronder ze gebukt gingen. Ze werden heen en weer geslingerd tussen maatschappelijke afwijzing en de overtuiging dat hun verlangen, de kern van hun persoonlijkheid, zich niet liet verloochenen.

Die onzekerheid werd in de hand gewerkt door Krafft-Ebings ambivalente waardering van seksualiteit. In het werk van deze liberaal en positivistisch ingestelde psychiater is duidelijk een tendens tot humanisering en zelfs emancipatie: tegenover de vooroordelen van kerk, overheid en juridisch apparaat stelt hij het naar begrip neigende wetenschappelijk inzicht, maar er is ook duidelijk sprake van een pessimistische teneur in de vorm van een onoplosbare antithese tussen de rationele cultuur en het irrationele en vaak bizarre driftleven. Evenals later bij Freud kwam in het werk van Krafft-Ebing een groot dilemma naar voren. Enerzijds wordt de mens grotendeels gedreven door onbewuste driften en irrationele drijfveren en kan de onderdrukking van het driftleven tot nerveuze klachten en psychische stoornissen leiden, anderzijds bleek de morele en rationele orde uitermate fragiel tegenover het chaotische driftleven en kan de lust als cultuurbedreigende kracht onmogelijk vrij worden gelaten.

Hoewel Krafft-Ebing nauwelijks contact onderhield met de wereld van de kunst, zijn er in dit opzicht duidelijk raakvlakken tussen zijn psychiatrische beschouwing en de artistieke verbeelding van erotiek in fin de siècle Wenen. Ook de Weense avant-garde in de literatuur en de schilderkunst die de (vrouwelijke) seksualiteit aanvankelijk idealiseerde als een bron van het volle leven waardoor bevrijding van de verstarde burgerlijke cultuur mogelijk zou worden, toonden zich rond eeuwwisseling steeds gevoeliger voor de schaduwzijde van het driftleven. Seksualiteit behelsde niet alleen een harmonische eenwording met de natuur en een overbrugging van mannelijk en vrouwelijk, maar riep ook associaties op met dood, vernietiging, wreedheid en egoïsme. De keerzijde van een grenzeloze vrouwelijke lust was de mannelijke angst voor de kille en amorele femme fatale. Seksualiteit bleek ook een anarchistische, demonische en grensoverschrijdende kracht die het vastomlijnde ik ondermijnde en nauwelijks een goede basis voor vaste identiteit en stabiele relaties kon zijn.

De *Gefühlskultur*, de psychologische zoektocht naar een nieuwe zekerheid in het eigen authentieke zelf, leidde niet zozeer tot bevrijding dan wel tot een zeker onbehagen. De moderne psychologische mens zoals die uit de modernistische literatuur en de psychiatrie van KE naar voren kwam, mocht zich dan min of meer bevrijd hebben van de burgerlijk-christelijke moraal, tegelijkertijd werd hij gekweld door angst, tweestrijd, nervositeit, eenzaamheid, vervreemding, isolement en communicatieproblemen. Al gauw bleek dat de op het gevoelsleven gebaseerde subjectiviteit op los zand gebouwd was en geen stabiele kern bezat. In zowel de positivistische wetenschap, filosofie als kunst werd het gangbare idee van een van

tijd en plaats onafhankelijk zelf, een autonoom bewustzijn als vaste basis voor een persoonlijk identiteit ondergraven. De invloedrijke Weense fysicus en filosoof Ernst Mach stelde bijvoorbeeld dat het autonome ik reddeloos verloren was. Volgens hem bestond het bewustzijn uit niet meer dan een opeenvolging van voortdurend veranderende losse indrukken, gewaarwordingen, sensaties en herinneringen. Freud liet zien dat een vaste identiteit in psychologische zin geen gegeven, maar een constructie, het resultaat van een proces van identificaties was.

Het moderne psychologische individualisme zoals dat gestalte kreeg in de modernistische kunst en positivistische wetenschap riep zoveel onzekerheid en onbehagen op dat er gesproken kan worden van een identiteitscrisis, waarbij vooral de mannelijke identiteit in het geding was. De angst en afweer die deze identiteitscrisis onder sommige mannen opriep, leidde tot een omslag binnen het Weense modernisme, die de vorm aannam van een herwaardering van mannelijkheid en vrouwelijkheid. De verheerlijking van het diffuse, grensoverschrijdende drift- en gevoelsleven maakte plaats voor een rigide dualistisch wereldbeeld en een nadruk op morele zuiverheid. Deze omslag komt bij uitstek naar voren in het werk van Otto Weininger.

Otto Weininger (1880-1903), student filosofie en afkomstig uit een joods-burgerlijk milieu, promoveerde hij in 1902 op *Geschlecht und Charakter*, dat in 1903 verscheen met ondertitel *Eine prinzipielle Untersuchung*. Nog geen vier maanden na het verschijnen van dit zeshonderd pagina's en 500 voetnoten tellende boek pleegde Weininger op 23-jarige leeftijd zelfmoord door zich in het sterfhuis van Beethoven een kogel door het hart te schieten. Deze zelfmoord, die niet los staat van de inhoud van het boek, heeft sterk bijgedragen tot het succes van *Geschlecht und Charakter*. Weininger zet in dit boek uiteen dat mannelijkheid en vrouwelijkheid zo allesomvattend zijn dat zij hun invloed op alle niveaus van het menselijk leven, van het protoplasma waaruit de cellen waren opgebouwd tot cultuur, uitoefenen. Het boek werd een nog grotere bestseller dan Krafft-Ebings *Psychopathia sexualis*. Het op het eerste gezicht bizarre, zeer omvangrijke en moeilijk leesbare boek, dat bol staat van misogynie en antisemitisme, bleek velen aan te spreken. *Geschlecht und Charakter* bestaat uit een ratjetoe van filosofie, cultuurkritiek, biologie, psychologie en psychiatrie, waarbij verwijzingen naar zowel wetenschap en literatuur dienen om uitermate speculatieve beschouwingen te onderbouwen. Het is onmogelijk om in kort tijdsbestek recht te doen aan de gecompliceerde en dubbelzinnige inhoud van het boek. Ik zal de hoofdlijnen aangeven.

Geschlecht und Charakter bestaat uit qua inhoud en toon zeer uiteenlopende en zelfs tegenstrijdige delen, 'Die sexuelle Mannigfaltigkeit' en 'Die sexuelle Typen'. Terwijl Weininger in het tweede, omvangrijkere deel, dat filosofisch-speculatief van karakter is, vrouwelijkheid en de 'joodse geestelijke gesteldheid' in grove bewoordingen afwijst, legt hij in het eerste deel een relativerende en tolerante houding aan de dag. Onder verwijzing naar de medisch-psychiatrische en psychologische literatuur van zijn tijd, begint hij zijn betoog met beweringen die voor zijn tijd gedurfd en revolutionair kunnen worden genoemd, namelijk dat er geen absoluut verschil tussen mannen en vrouwen bestaan en dat alle mensen zowel fysiek als psychisch in verschillende gradaties mannelijke en vrouwelijke eigenschappen bezitten. Iedereen is in wezen biseksueel en in dit opzicht acht hij

homoseksualiteit - volgens hem te verklaren als een sterke werking van vrouwelijke eigenschappen bij de man en van mannelijke bij de vrouw - volkomen natuurlijk. Verder spreekt hij zich uit voor vrouwenemancipatie.

Als hij bij dit onderwerp is aangeland, komt het addertje dat in het tweede deel ongenadig zal toebijten, reeds sissend onder het gras vandaan. Onder emancipatie verstaat Weininger onder verwijzing naar Kant, het vermogen tot geestelijke en zedelijke vrijheid. In die zin kan en wil de vrouw helemaal niet emanciperen, aldus Weininger in het tweede deel van zijn werk, omdat zij zo volkomen beheerst wordt door haar seksualiteit dat zij zich daaraan onmogelijk kan onttrekken. De vrouw had maar twee keuzes: moederschap of prostitutie (Madonna-hoer). Alleen de man is tot geestelijke en zedelijke vrijheid in staat, want hoewel de man niet vrij is van driften, kan hij ze wel beteugelen en zich erboven verheffen.

Op basis van dit onderscheid wordt de muur tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid, die in het eerste deel van *Geschlecht und Charakter* is neergehaald, in het tweede deel door middel van een rigide logicisme weer opgebouwd. Daarin werkt Weininger een filosofisch-psychologische karakteristiek van de zogenaamde absolute man en de absolute vrouw uit, ideaaltypen die in werkelijkheid weliswaar niet bestaan, maar hem wel dienen als uitgangspunt voor zijn cultuurkritiek. Hier blijken zijn ideeën over mannelijk-vrouwelijk, nu opgevat als onoverbrugbare tegenstelling, even banaal als klassiek. Weininger poneert in zijn boek een tot in het absurde doorgevoerde dualistische wereldbeschouwing waarin de dichotomie mannelijkheid versus vrouwelijkheid samenvalt met klassieke tweedelingen als geest-lichaam, rede-drift, bewust-onbewust, idee-materie, vorm-stof, subject-object, vrijheid-determinisme, cultuur-natuur, orde-chaos, actief-passief, moreel-immoreel/amoreel en uiteindelijk goed en kwaad. Opmerkelijk is dat Weininger vrouwelijke seksualiteit associeert met het ontbreken van vastomlijnde grenzen tussen innerlijk en uiterlijk, lichaam en geest en tussen het 'ik' en de buitenwereld. Aangezien de vrouw volgens Weininger niet onderscheidt tussen denken en voelen en zij zwelgt in zuivere gevoelsmatige associaties, kan de vrouw geen autonome persoonlijkheid bezitten en zijn rationaliteit, moreel bewustzijn en wilskracht haar vreemd.

Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn voor Weininger niet alleen biologische of psychologische, maar ook filosofische en cultuurhistorische categorieën. Zo beweert hij dat zijn eigen tijd behalve door 'verjoodsing' door vervrouwelijking van de cultuur werd gekenmerkt. Voor Weininger zijn vrouwelijkheid en jodendom symbool van alles wat hij in de moderne maatschappij, kunst en wetenschap verwerpt. Weiningers cultuurkritiek behelst boven alles een felle afwijzing van grensoverschrijding en vermenging waardoor het driftleven en het vrouwelijke zou worden gekenmerkt, en een pleidooi voor pure mannelijkheid als garantie voor morele zuiverheid. Cultuur en zedelijkheid is alleen mogelijk door heldhaftige mannelijke verdringing en sublimatie van de seksualiteit.

Voor Weininger was niet alleen de vrouwelijke seksualiteit maar ook de mannelijke geslachtsdrift een probleem, omdat die de vrouw steeds weer tot seksueel object maakte. Zolang de seksualiteit overheerste, kon man noch vrouw vrij en zedelijk worden. Weiningers vrouwenhaat moet dan ook worden gerelativeerd in die zin dat het voor hem niet zozeer om een tegenstelling tussen mannen en vrouwen gaat, als

wel om het conflict tussen mannelijk en vrouwelijk zich binnen ieder mens afspeelt. Vrouwelijkheid maakt ook deel uit van mannen. De integriteit van het subject wordt voortdurend ondermijnd omdat het mannelijk en het vrouwelijke in ieder individu naast elkaar bestaan en in gevecht met elkaar zijn. Wie in zijn boek tussen de regels leest, merkt bovendien dat zijn houding ten aanzien van mannelijkheid en vrouwelijkheid ambivalent is en dat zijn ideaaltype van de vrouw geconstrueerd is op een labiel fundament van angst en wensdroom. De 'absolute' vrouw, die helemaal 'natuur' is, die a.h.w. gevoelsmatig versmolten is met de zintuiglijke wereld, belichaamt enerzijds het verlangen naar een gelukzalige grenzeloosheid, die in de Westerse cultuur verloren is gegaan. Anderzijds bedreigt deze vrouw het veilige pantser waarin de man zich met zoveel moeite heeft gehuld en waar hij niet meer buiten kan als hij de natuur wil beheersen. Met zijn dualistische wereldbeschouwing waarbij al het problematische, met name het lichamelijke op de vrouw worden geprojecteerd, tracht Weininger de integriteit van het verscheurde zelf te herstellen.

Weininger angst en haat jegens het vrouwelijke en zijn keuze een voor de strenge Kantiaanse ethiek, kan niet los worden gezien van zijn stellingname ten aanzien van de *Gefühlskultur* waar hij zelf deel van uitmaakte. Enerzijds keerde hij zich tegen het modernisme waarin het diffuse drift- en gevoelsleven werd verheerlijkt. *Geschlecht und Charakter* was een roep om orde in een wereld die in Weiningers ogen in een onafzienbare zin- en zedeloosheid dreigde te verzanden.

Anderzijds was hij zelf te veel doordrongen van de tot op zekere hoogte narcistische *Gefühlskultur* om de orde in zichzelf te handhaven. Hij wilde terug naar het primaat van het redelijke, duidelijk omgrensde subject, maar tegelijkertijd kan hij de macht van de seksualiteit niet meer ontkennen. Mensen haten vaak datgene wat ze zelf het beste kennen en voelen en dat gold niet het minst voor Weininger zelf. *Geschlecht und Charakter* is dan ook te lezen als een worsteling met zijn eigen seksualiteit en vrouwelijkheid. Weininger beseftte dat wat hij haatte deel van het verlangen in hemzelf was. 'De haat jegens de vrouw is nog steeds niet overwonnen haat jegens de eigen seksualiteit', schreef hij in het aantekenboekje dat na zijn dood werd aangetroffen. Vrouwelijkheid en jodendom fungeren als metaforen voor wat hij in zichzelf vreesde en haatte.

Weiningers op de spits gedreven antifeminisme en antisemitisme zijn tot in het extreme doorgevoerde classificaties en dualisme, de hardnekkigheid waarmee hij zijn geloof beleed in eeuwige waarheden, en in een autonoom, van de buitenwereld afgegrensd mannelijk 'ik', geeft aan hoezeer de angst hem om het hart was geslagen. Hij heeft zelf het meest onder zijn onverbiddelijke conclusies geleden. Ondanks alle zekerheid die zijn 'principiële onderzoek' lijkt te bieden, was het een product van angst en twijfel. Zijn zelfmoord is een indicatie dat hij de tegenstellingen die hij met zoveel intensiteit in zichzelf voelde niet door middel van zijn eigen starre intellectuele en ethische systeem kon opheffen. Met die tegenstellingen leren leven kon hij blijkbaar evenmin. De mannelijkheid die hij idealiseerde was voor hemzelf in laatste instantie ondraaglijk.

Weiningers boek mag op ons als nogal bizar overkomen, veel van zijn tijdgenoten waardeerden het zeer: figuren als August Strindberg, Stefan Zeig, Robert Musil, Ludwig Wittgenstein, James Joyce, D.H. Lawrence, Franz Kafka, Hermann Broch en

Karl Kraus hebben zich lovend uit over het boek uitgelaten. Het succes van het boek kan worden verklaard door het feit dat tijdgenoten Weiningers persoonlijke ervaring in het boek weerspiegeld zagen en zij zichzelf erin herkenden. De zeggingskracht van *Geschlecht und Charakter* is gelegen in het vermogen van Weininger om de problematiek waarmee veel vertegenwoordigers van de Weense *Gefühlkultur* worstelden en die hij zelf op een intense wijze aan den lijve ondervond, met behulp van aan de biomedische wetenschappen, de psychologie, de filosofie en de literatuur ontleende inzichten in een metafysische wereldbeschouwing te verwoorden en er uiteindelijk persoonlijk de uiterste consequenties uit te trekken. In feite is zijn boek te beschouwen als een intellectueel afweermechanisme om de onzekerheden die de *Gefühlkultur* en het positivisme met zich mee hadden gebracht te bezweren.

Het boek van W. is ook duidelijk voorbeeld van de wijze hoe mannelijkheid en vrouwelijkheid culturele categorieën waren geworden en rond de eeuwwisseling werden gebruikt om een zekere angst en afkeer van de moderne maatschappij te verwoorden. Burgerlijke mannen voelden zich bedreigd door de 'decadente' fin-de-siècle kunst die rationaliteit, prestatie en vooruitgang ter discussie stelde, door vrouwenemancipatie en democratisering in het algemeen - behalve op de vrouw werd de angst voor grensoverschrijdende en bandeloze seksualiteit ook geprojecteerd op Slavische volkeren, joden en de lagere klassen. Terwijl Weininger typerend is voor de Weense *Gefühlkultur* omdat hij de angst voor en agressie tegen het vrouwelijke en joodse verinnerlijkt en tegen zichzelf richt, zouden anderen deze gevoelens juist naar buiten richten. De afkeer van het vrouwelijke en de verheerlijking van mannelijkheid zou met name in Duitsland in bepaalde nationalistische en protofascistische stromingen een politieke vorm krijgen. Niet alleen wat betreft het antisemitisme, ook op het gebied van een tot op de spits gedreven mannelijkheidscultus lijken de wortels van het Nationaalsocialisme in fin de siècle Wenen te liggen.